

ПРИНЦИП СВОБОДИ СОВІСТІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОГЕНЕЗУ Й НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Коли заходить мова про етно- чи націогенез, етнічну чи національну ідентифікацію, то одразу виникають проблеми термінологічні. І справа не лише в тому, що є різні визначення базових понять “етнос” та “нація”, але й те, що існують принципово різні підходи до розуміння цих понять.

Серед цих підходів можна виділити два основні. Представники першого вважають етнос (а також націю як його різновидність) річчю об’єктивно реальною. Представники ж другого бачать у етносах (особливо в національних спільнотах) штучні утворення, що з’явилися в результаті спільної діяльності людей.

Не збираючись вести дискусію з цього питання, ми все таки мусимо визначити свою позицію. На нашу думку, об’єктивно існує лише певний етнічний субстрат. Об’єктивність його обумовлена біогенетичними, географічними, а також специфічно психологічними факторами. Етнічний субстрат може набирати різноманітних форм. Ці форми є явищами штучними, а їхнє існування обумовлено культурою (в широкому розумінні), історією, взаємовідносинами з етнічними сусідами, соціальною структурою, економічним життям, комунікативними можливостями, політичними інститутами, а також діяльністю етнічних лідерів.

Новочасна нація – це лише одна із штучних форм етнічного субстрату. Зараз її можна розглядати як “найдосконалішу” серед цих форм, однак не універсальною. У сучасному світі існують й інші етнічні форми, які складають їй конкуренцію.

На нашу думку, нація – це локальна етнічна форма, яка в результаті дифузійних явищ стала всесвітнім явищем, як і цілий ряд інших надбань європейських та американських народів. Щодо того, хто і де “винайшов” націю, немає одностайності. Правда, є ряд тез, які не викликають особливих дискусій.

По-перше, новочасні нації починають активно формуватися не раніше ХУІІІ ст., хоча зародження окремих національних елементів відбувалося й раніше – у ХУІІ, ХУІ і навіть у ХУ ст.

По-друге, зародження новочасних націй відбувалося в тих країнах, де утвердилося християнство.

По-третє, час зародження й формування націй у християнських країнах співпав із процесами секуляризації й руйнуванням надетнічних християнських цивілізаційних спільнот (католицької й православної).

У даному випадку є цікавою думка Б.Андерсона, що націоналізм перебрав на себе сакральні моменти, притаманні світовим релігіям, та й взагалі, що він прийшов як замітник світових релігій. [*Anderson B. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London, 1983. – P.14-48.*]

. Однак Б.Андерсон не звернув уваги на той факт, що класичні нації творилися лише в християнських регіонах. Щодо націй, які формувалися в нехристиянських народів, то вони були переважно результатом експорту європейських ідей, цінностей та інститутів. При чому нації, що виникли на нехристиянській основі, були далекими від своїх європейських зразків.

Цікаво в цьому аспекті прослідкувати появу й реалізацію принципу свободи совісті. Цей принцип передбачає в своєму ідеалі ряд моментів.

По-перше, право індивіда вільно вибирати віросповідання й пропагувати його. При цьому держава, в якій “церква відокремлена”, не має права втручатися в цей вибір. Також через школу, що “відокремлена від церкви”, не можна людині нав’язувати якесь віровизнання.

По-друге, принцип свободи совісті передбачає рівність (принаймні формальну) всіх віросповідань. Мається на увазі те, що представники різних віровизнань у межах держави повинні користуватися однаковими правами. Водночас не допустима ніяка дискримінація за конфесійною ознакою.

* Проректор Острозької Академії, д.філос.н.

По-третє, цей принцип зорієнтований на можливість мирного співіснування прихильників різних віровизнань у межах однієї держави, а також нації.

Принцип свободи совісті з'являється в європейській християнській культурі ХУІ-ХУІІ ст. Його виникнення було пов'язане із реформаційним рухом, який розколов європейську католицьку спільноту. Одними із перших, хто спробував теоретично обґрунтувати принцип свободи совісті були представники радикально реформаційної течії соцініан (Я.Крелль, С.Припковський, А.Вишоватий та інші). [*Crell J. Vindiciae pro religionis libertate. – Wars., 1957; Wissowati A. Religio rationalis.- Wars., 1960.*] Їхні напрацювання розвинув ідеолог лібералізму Дж.Локк у своїх роботах про релігійну толеранцію. [*Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – М., 1988. – Т.3. – С.66-134*]

Це не значить, що до ХУІ ст. в Європі не існувало віротерпимості, завдяки якій здійснювалося співжиття представників різних конфесій у межах певних державно-територіальних одиниць. Але це був інший тип віротерпимості, ніж віротерпимість, що ґрунтувалася на принципі свободи совісті.

Віротерпимість, що реалізовувалася в середньовічній Європі, мала свою специфіку. По-перше, вона здійснювалася при домінуванні “вселенської” християнської конфесії (католицизму чи православ'я). Правителі середньовічних європейських держав мусили бути християнами й, відповідно, утверджувати християнську ортодоксію. Відступ же від християнської ортодоксії (єресь) розглядався як злочин й карався. Інакше кажучи, церква не була “відокремлена” від держави. Водночас християнська церква виступала монополістом у сфері освіти, володіючи сіткою шкіл. Школа не була “відокремлена” від церкви, виступаючи її частиною й важливим засобом формування в свідомості людей уявлення про єдину християнську спільноту.

По-друге, віротерпимість допускалася для представників ізольованих конфесійних меншин (наприклад, євреїв). При чому представники цих меншин не мали можливості займати якісь високі становища в християнському суспільстві. Вони творили осібні суспільні інституції (наприклад, інститути власного самоуправління, суду тощо). Також конфесійні меншини мали не лише свої храми, а й школи, інші пропагандистські установи, які формували в свідомості представників цих конфесій уявлення про їхню належність до конкретної релігійної спільноти. Доволі часто приналежність до такої спільноти-меншини ототожнювалася з відповідною етнічною приналежністю. Так, прихильники іудаїзму ідентифікували себе здебільшого з євреями. Хоча ми знаємо випадки, коли іудаїзм приймали неєвреї (хозари, караїми, кримчаки тощо).

По-третє, ця віротерпимість мала обмежений характер. Коли представники якоїсь меншини виходили за встановлені для них межі, то зазнавали переслідувань, погромів. Інакше кажучи, простежувалося бажання загнати їх у відведене для них “гетто”.

Загалом така віротерпимість виходила з того, що основним для самоідентифікації людини є приналежність до релігійної, а не якоїсь іншої спільноти.

Новочасна європейська віротерпимість, ґрунтована на принципі свободи совісті, є принципово іншою. Вона виходить з того, що для самоідентифікації людини важливим є не стільки конфесійна приналежність, скільки приналежність національно-культурна, а також державна (громадянство). При чому в ряді моментів національна й державна приналежність ототожнюються.

Одним із перших, хто спробував осмислити пріоритет національно-культурних моментів над моментами конфесійними для самоідентифікації особистості, був українець М.Смотрицький. У творі “Виправдання невинності” (1621) він писав наступне: “Не вироджується з своєї крові той, хто віру міняє. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає ж одразу іспанцем чи італійцем, а залишається русином шляхетним по-старому. Не віра, отже, русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження і кров руська, польська, литовська”. [*Smotriski M. Verificatia niewinności. – Wilno, 1621. - S.60*]

Новочасне розуміння віротерпимості, ґрунтоване на принципі свободи совісті, відкидає можливість домінування в межах держави якоїсь однієї конфесії, яка б мала статус державної. У дійсності в сучасних європейських державах цей момент далеко не завжди реалізовувався й реалізовується. Радше він є ідеалом, до якого варто прагнути. Навіть у США, які претендують на роль своєрідного еталону свободи совісті, існує неофіційне

домінування протестантизму.

І все ж новочасні держави, які вважають себе належними до європейської цивілізації, не допускають (принаймні, відкритого) нав'язування якогось віровизнання. Їхні закони передбачають рівні можливості для представників різних віровизнань. Державна школа не повинна пропагувати якусь конкретну конфесію.

У свідомості людей, що вважають себе представниками європейської цивілізації, принцип свободи совісті розглядається як універсальна та абсолютна цінність, яка має утвердитись на всій планеті. При цьому якимось забувається, що ця цінність утвердилась й функціонувала в межах європейської культури. Сумнівно, що вона в автентичній формі може існувати в межах індуїстської, буддійсько-конфуціанської, ісламської та інших культур.

На нашу думку, свободу совісті варто розглядати як суспільно-ідеологічне й правове явище, покликане до життя кризою християнських уявлених спільнот у Європі в період Нового часу. Симптомом і водночас стимулятором цієї кризи стала Реформація, наслідком якої були кровопролитні релігійні війни й масові переслідування "єретиків", які вели до суспільної дезорганізації. В таких умовах реалізація принципу свободи совісті допомогла б забезпечити виживання європейської цивілізації.

Однак ця функція свободи совісті, яка виникла з необхідності, була далеко не єдиною. Принцип свободи совісті в перспективі відіграв далеко не останню роль у націогенезі.

Тут варто мати на увазі той момент, що націогенез здійснювався як синтез часто різних субетнічних, етнічних, соціальних, конфесійних елементів у межах певних територій чи територіально-державних одиниць. У цьому аспекті реалізація принципу свободи совісті допомагала національній консолідації, а проголошення у відповідності з цим принципом світськості держави, що виражалось у "відокремленні" від неї церкви, перетворювало її із християнської в національну.

Національній консолідації сприяло й здійснене згідно з принципом свободи совісті "відокремлення" школи від церкви. Освіта в середньовічній Європі здебільшого була конфесійною. Відповідно школа була зорієнтована на формування конфесійної свідомості, а також на обслуговування конфесій, що виражалось в підготовці служителів культу. "Відокремлення" ж школи від церкви орієнтувало на перетворення школи в світську, здебільшого державну. Одною з основних функцій державної (світської) школи стало формування не конфесійно свідомих членів церкви, а національно свідомих громадян. Інакше кажучи, світська школа стала важливим фактором національної самоідентифікації.

Отже, є підстави розглядати свободу совісті не як "загальнолюдську цінність", обов'язкове "право людини", а як цінність, що сформувалась в лоні європейської християнської цивілізації в період Нового часу і яка в кінцевому рахунку виявилась важливим фактором націогенезу й, відповідно, національної ідентифікації.

О.Горкуша* (Київ, Україна)

ОСОБИСТІСНА СВОБОДА І СВОБОДА РЕЛІГІЇ (ПРОБЛЕМА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ)

Сьогодні у нашій державі гостро постала проблема ідентичності її громадян. Вони слабо усвідомлюють себе її дієвими співтворцями та будівниками, низьким є рівень особистісної відповідальності за наявний стан речей на загальному рівні серед суб'єктів суспільного співжиття. Всі ці чинники, що негативно впливають на державотворчий процес, безпосередньо залежать від світоглядних орієнтирів, духовного наповнення та душевного комфорту кожної окремо взятої особи, яка і є тим найменшим, але найбільш значним елементом соціального організму. А тому слід звернути увагу на основи світоглядних орієнтирів сучасних українців, на спосіб усвідомлення ними себе. Самоідентифікація

* Аспірантка Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.